

HOMOSEKSUALITEIT IN NEDERLAND: EEN VERGELIJKING TUSSEN ASELECTE GROEPEN HOMOSEKSUELE EN HETEROSEKSUELE MANNEN^o

Theo G.M. Sandfort¹ en Ernest M.M. de Vroome²

Op basis van een langlopend, representatief, telefonisch onderzoek, is bekeken hoe vaak homoseksualiteit onder mannen in Nederland voorkomt. Van de 5686 geïnterviewde mannen rapporteert 3,8% dat zij in het voorafgaande halve jaar seksueel contact hebben gehad met een man of zich seksueel tot mannen aangetrokken voelen. Vergeleken met andere recent uitgevoerde, representatieve onderzoeken is dit een relatief hoog percentage. Deze aselecte groep van homoseksuele mannen verschilt op uiteenlopende wijzen van de onderzochte heteroseksuele mannen. De gemiddelde leeftijd en het opleidingsniveau van de homoseksuele mannen zijn hoger. De homoseksuele mannen wonen vaker in de grote steden, hebben vaker een progressieve politieke voorkeur en minder vaak een religieuze overtuiging. De homoseksuele mannen hebben minder vaak een vaste relatie dan de heteroseksuele mannen, en wanneer zij een vaste relatie hebben is die minder vaak monogaam; deze verschillen zijn echter minder groot dan men op basis van recent onderzoek bij selecte steekproeven zou verwachten. Verschillende bevindingen stemmen overeen met de zogenaamde "elicitation/opportunity" hypothese, die stelt dat het vóórkomen van homoseksualiteit mede afhankelijk is van een sociaal klimaat dat gelegenheid en ondersteuning biedt voor homoseksuele exploratie en expressie.

De vraag hoe vaak homoseksualiteit voorkomt, heeft met name wat mannen betreft, onder invloed van AIDS aan relevantie toegenomen. Daarnaast is er een dringende behoefte aan kennis van het gedrag en de leefstijlen van homoseksuele mannen. Antwoord op deze vragen is van belang om inzicht te krijgen in het mogelijke verloop van de AIDS epidemie en om effectieve preventie te kunnen ontwikkelen. Een relatief groot aantal van de geregistreerde mensen met AIDS is immers via homoseksueel contact geïnfecteerd geraakt. Cumulatief draagt dit percentage per 1 oktober 1994 74,9%¹. Daarnaast is ook de schatting van het aantal homoseksuele mannen in Nederland dat met HIV geïnfecteerd is, relatief hoog (Wiessing et al., 1994). Gezien de relatief hoge prevalentie van HIV heeft preventie in het bijzonder ten aanzien van homoseksuele mannen een hoge prioriteit.

¹ Dr. Th.G.M. Sandfort, sociaal-psycholoog, Werkgroep Homostudies, Universiteit Utrecht, Postbus 80140, 3508 TC Utrecht.

² Dr. E.M.M. de Vroome, sociaal-psycholoog, Werkgroep Homostudies, Universiteit Utrecht.

^o Het onderzoek is uitgevoerd met subsidie van het Praeventiefonds (projectnummer 2802009) in het kader van het Stimuleringsprogramma aidsonderzoek van de Programma coördinatie commissie Aidsonderzoek (project 90045). De auteurs danken Onno de Zwart voor commentaar en suggesties bij een eerdere versie.

Geaccepteerd voor publicatie 19 december 1995.

In de afgelopen tien jaar is er onder homoseksuele mannen in de context van AIDS veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd (De Vroome, 1994; De Wit, 1994). Omdat zowel in Nederland als in het buitenland voor deze onderzoeken vrijwel uitsluitend gebruik gemaakt van zogenaamde convenience samples, is het echter de vraag in hoeverre het tot nu toe uitgevoerde onderzoek een betrouwbaar beeld geeft van wat zich binnen deze populatie afspeelt. Het is niet uitgesloten dat de huidige preventie gebaseerd is op een beeld van homoseksueel gedrag dat sterk gekleurd is door een selecte subgroep van homoseksuele mannen die aan onderzoek hebben deelgenomen. Dit zou bijvoorbeeld kunnen gelden voor de bevinding dat de onderzochte homoseksuele mannen veelvuldig wisselende seksuele contacten hebben. De vraag is of dat voor homoseksuele mannen in het algemeen opgaat en of homoseksuele mannen vaker dan heteroseksuele mannen wisselende partners hebben.

De vraag naar de prevalentie van homoseksualiteit is zowel om conceptuele als praktische redenen, niet eenvoudig te beantwoorden. Homoseksualiteit kan op uiteenlopende manieren worden gedefinieerd. Hierbij kan in principe worden uitgegaan van gedrag, beleving (verlangens, fantasieën) of zelfbenoeming (Donovan, 1992; Klein et al., 1985; Shiveley & De Cecco, 1977). Verdere specificaties zijn echter noodzakelijk. Wanneer bijvoorbeeld wordt uitgegaan van gedrag moet besloten worden welk gedrag wel telt en welk gedrag niet. Verder moet de tijdperiode worden afgebakend waarin dat gedrag moet hebben plaatsgevonden. Het ligt voor de hand dat de uiteenlopende definities van homoseksualiteit één van de oorzaken is dat de prevalenties die in onderzoek gevonden worden, sterk verschillen (Diamond, 1993). Kinsey et al (1948), die als een van de eersten op grote schaal de prevalentie van homoseksualiteit hebben onderzocht, rapporteren percentages uiteenlopend van 37%, voor op zijn minst enige homoseksuele ervaring met orgasme vanaf de adolescentie, tot 4% voor exclusief homoseksueel na het begin van de adolescentie. De praktische reden waarom het moeilijk is de vraag naar het voorkomen van homoseksualiteit te beantwoorden, heeft te maken met de lage prevalentie. Dit betekent dat voor een betrouwbare schatting een relatief grote onderzoeksgroep nodig is. Deze praktische reden impliceert dat onderzoek, specifiek gericht op het voorkomen van homoseksualiteit, voorlopig niet zal worden uitgevoerd. Er wordt echter wel onderzoek verricht dat in ieder geval voorlopige antwoorden kan geven op de vraag naar 1) de prevalentie van homoseksualiteit in de Nederlandse bevolking en 2) eventuele verschillen tussen een aselechte groep homoseksuele mannen en een aselechte groep heteroseksuele mannen. In dit artikel wordt hiervoor gebruik gemaakt van data uit een telefonisch onderzoek dat is uitgevoerd onder 13.911 personen en dat er primair op gericht was in de algemene bevolking ontwikkelingen ten aanzien van veilig vrijen te volgen (Dingelstad et al., 1994a).

Het is niet de eerste keer dat er vergelijkingen worden gemaakt tussen aselechte groepen heteroseksuele en homoseksuele mannen (zie onder andere Harry, 1990, Johnson et al., 1994, Laumann et al., 1994). Bij eerdere vergelijkingen gaat het echter om een beduidend kleiner aantal homoseksuele mannen dan in dit onderzoek het geval is.

Methode

Samenstelling onderzoeksgroep

Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen wordt gebruik gemaakt van gegevens die van 1987 tot 1994 middels telefonisch onderzoek bij steeds opnieuw getrokken representa-

tieve steekproeven van de Nederlandse bevolking (15 tot 45 jaar) verzameld zijn. In totaal zijn 14 telefonische metingen verricht. De opzet en uitvoering van dit onderzoek is elders reeds beschreven (Dingelstad et al., 1994a en 1994b)². Ten behoeve van deze studie zijn de mannen van de afzonderlijke metingen samengenomen. In totaal namen 5686 mannen aan dit onderzoek deel.

Variabelen

Categorisering als respectievelijk hetero- en homoseksueel gebeurde op basis van het geslacht van degene(n) waar men in het half jaar voorafgaand aan het interview seksueel contact mee had gehad; ter voorkoming van onderrapportage werden de woorden "homoseksueel" en "heteroseksueel" in de interviews niet gebruikt. Mannen die in deze periode zowel met vrouwen als mannen seksueel contact hadden gehad zijn ingedeeld bij de groep homoseksuele mannen. Aan mannen die in de desbetreffende periode geen seksuele contacten hadden gehad (en uitsluitend aan hen) is gevraagd of wat seksueel contact betreft hun voorkeur uitgaat naar vrouwen, mannen of beiden. Op basis van hun antwoord zijn zij vervolgens ingedeeld in de categorieën hetero- of homoseksueel.

De aselechte groep homoseksuele mannen wordt op de volgende variabelen vergeleken met de aselechte groep heteroseksuele mannen: leeftijd, opleiding, politieke en geloofsovertuiging, urbanisatiegraad, relatiestatus, relatieduur, en het seksuele gedrag van de partner. Doordat in de telefonische enquête niet alle vragen aan alle respondenten gesteld zijn, zijn er niet altijd voor alle deelnemers gegevens bekend.

Opleiding: In de onderzoeken is gevraagd naar de hoogst afgemaakte opleiding.

Uitgaande van de netnummers zijn de mannen wat urbanisatiegraad betreft ingedeeld in de voormalige door het CBS gehanteerde categorieën (platteland, stedelijk platteland, kleine steden en grote steden).

Politieke overtuiging: Gevraagd is naar de partij waarop men bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer heeft gestemd. Voorkeur voor CDA, VVD, SGP, GPV, RPF, CD/CP werden als "rechts" ingedeeld; voorkeuren voor PvdA, D'66 en Groen Links zijn als "links" beschouwd.

Geloofsovertuiging: Gevraagd is naar de huidige geloofsovertuiging of levensbeschouwing. Boeddhistisch, Gereformeerd, Hervormd, Hindoeestaans, Islamitisch, Joods en Rooms Katholiek zijn als "religieus" geassocieerd en de overige antwoorden als "niet-religieus".

Relatiestatus: De respondenten zijn op basis van antwoorden op vragen die betrekking hadden op de seksuele contacten die men in het voorafgaande half jaar had gehad, ingedeeld in vier groepen: 1) geen seksueel contact gehad, 2) alleen met een vaste partner 3) zowel met een vaste partner als met anderen, en 4) wel seksueel contact gehad maar niet met een vaste partner. Aan personen met een vaste relatie is bovendien gevraagd naar de duur van die relatie.

Seksuele gedrag partner: aan mannen met een vaste partner is gevraagd of deze partner in het voorafgaande half jaar ook seksueel contact met anderen heeft gehad. "Weet niet"-antwoorden werden als "ja" gerubriceerd.

Vergelijkingen en verbanden

Eerst is bekeken in hoeverre de groepen homoseksuele en heteroseksuele mannen wat leeftijd betreft overeenkomen. Hier bleek zich een significant verschil voor te doen. Om te voorko-

men dat verschillen die primair samenhangen met leeftijd ten onrechte aan andere factoren worden toegeschreven, heeft vervolgens matching op leeftijd plaatsgevonden³. Omdat na matching op leeftijd ook het verschil in opleidingsniveau significant bleek, heeft vervolgens om dezelfde reden eveneens matching op opleidingsniveau plaatsgevonden. Daarna zijn de groepen op de overige variabelen met elkaar vergeleken. Bij deze vergelijkingen is gebruik gemaakt van Chi²- en t-toetsen.

Resultaten

Prevalentie homoseksualiteit

Van het totaal aantal van 5686 mannen die aan het telefonisch onderzoek hebben deelgenomen, hebben er 186 (3,3%) in het voorafgaande half jaar seksueel contact gehad met een man. Van deze groep van 186 mannen hebben er 17 (9,1%) ook seksueel contact met een vrouw gehad (0,3% van het totaal aantal mannen; voor de verdere analyses zijn deze mannen ingedeeld bij de groep homoseksuele mannen). Van de 682 mannen (12,0% van het totaal) die in de desbetreffende periode geen seksueel contact hebben gehad, zegt 3,1% bij voorkeur seks met mannen te hebben en 1,0% met zowel mannen als vrouwen. In totaal resulteert dit in een groep van 214 homoseksuele mannen en 5472 heteroseksuele mannen (respectievelijk 3,8% en 96,2%).

Vergelijking heteroseksuele en homoseksuele mannen

De homoseksuele mannen blijken in verschillende opzichten van de heteroseksuele mannen te verschillen. De gemiddelde leeftijd in de groep homoseksuele mannen is hoger dan die in de groep heteroseksuele mannen (31,2 versus 29,6 jaar, $t=-2,89$, $p<,00$). Na matching op leeftijd blijken de homoseksuele mannen hoger opgeleid dan de heteroseksuele mannen ($\text{Chi}^2=21,4$, $p<,00$; tabel 1).

Homoseksuele mannen zeggen vaker dan heteroseksuele mannen dat zij geen specifieke geloofsovertuiging hebben (64,2% versus 56,1%; $\text{Chi}^2=4,66$, $p<,03$; gematcht voor leeftijd en opleiding). De politieke voorkeur van heteroseksuele mannen gaat vaker dan die van homoseksuele mannen uit naar rechtse partijen (43,8% versus 28,0%; $\text{Chi}^2=15,0$, $p<,000$; gematcht voor leeftijd en opleiding). Van de homoseksuele en heteroseksuele mannen zegt een vrijwel gelijk percentage geen politieke voorkeur te hebben (respectievelijk 21,5% en 25,1%).

De homoseksuele mannen en heteroseksuele mannen verschillen met betrekking tot urbanisatiegraad ($\text{Chi}^2=24,0$, $p<,000$; gematcht voor leeftijd en opleiding; tabel 1). Vergeleken met heteroseksuele mannen wonen homoseksuele mannen minder vaak op het (stedelijke) platteland en vaker in de grote steden.

Na matching op leeftijd en opleidingsniveau blijken heteroseksuele mannen en homoseksuele mannen ook wat hun seksuele relatiestatus betreft van elkaar te verschillen ($\text{Chi}^2=89,5$, $p<,000$; tabel 1). Meer heteroseksuele dan homoseksuele mannen hebben (seks gehad met) een vaste partner (83,9% versus 70,6%). Wanneer zij een vaste partner hebben, hebben meer homoseksuele mannen in het voorafgaande half jaar ook met derden seksueel contact gehad (22,5% versus 4,9% van de heteroseksuele mannen). De percentages homoseksuele en heteroseksuele mannen die in het voorafgaande half jaar geen seksueel contact hebben gehad verschillen niet significant.

Wanneer gerapporteerd wordt dat men een vaste relatie heeft, blijkt de gemiddelde duur van de vaste relaties van homoseksuele mannen korter te zijn dan die van heteroseksuele mannen (respectievelijk 7,8 en 9,7 jaar, $t=2,67$, $p<,00$; gematcht voor leeftijd en opleiding). In vergelijking met heteroseksuele mannen gaan homoseksuele mannen in een vaste relatie er ook vaker van uit dat hun partner in het voorafgaande half jaar (mogelijk) seksueel contact met derden heeft gehad (respectievelijk 20,0% en 42,3%, $\text{Chi}^2=43,2$, $p<,000$; gematcht voor leeftijd en opleiding).

Tabel 1. Opleidingsniveau, urbanisatiegraad en relatiestatus van hetero- en homoseksuele mannen in een aselechte steekproef in procenten.

	Heteroseksueel	Homoseksueel
Opleidingsniveau ¹		
Basisonderwijs	4,2	7,0
LBO	14,4*	8,0
MAVO	8,1	8,9
MBO	24,3*	17,4
HAVO/VWO	13,9	13,6
HBO	23,1	26,3
WO	12,0	18,8*
n	2281	213
Chi ²		21,40**
Urbanisatiegraad ²		
Platteland	9,8*	1,4
Stedelijk platteland	34,2*	22,5
Kleine steden	29,0	22,5
Grote steden	26,9	53,5*
n	661	71
Chi ²		24,00**
Relatiestatus ²		
Alleen seks met vaste partner	79,8*	54,7
Seks met vaste en losse partners	4,1	15,9*
Alleen seks met losse partners	6,0	16,4*
Geen seks gehad	10,1	13,1
n	1414	214
Chi ²		89,54**

¹ Na matching op leeftijd.

² Na matching op leeftijd en opleiding.

* subgroepen met een significant grotere proportie respondenten

** $p<,00$

Discussie

In dit onderzoek onder een aselechte groep van 5686 mannen wordt een prevalentie van homoseksualiteit gevonden van 3,8%. Homoseksualiteit is hierbij geoperationaliseerd als het gehad hebben van seksuele contacten met mannen in het voorafgaande half jaar; indien men in de desbetreffende periode geen seksueel contact had gehad zijn mannen ingedeeld op basis van de door hen aangegeven seksuele voorkeur. Deze operationalisatie is beperkt, maar bij de beschikbare gegevens de meest optimale. De vergelijking van deze homoseksuele mannen met de heteroseksuele mannen levert uiteenlopende verschillen op.

Methodologische factoren

De betrouwbaarheid van de hier gepresenteerde gegevens hangt af van de kwaliteit van de uitgevoerde telefonische metingen. Zoals bij elk onderzoek naar seksueel gedrag is het uiteraard ook hier niet uitgesloten dat er sprake is van selectieve non-response of dat bepaalde gedragingen niet of ondergerapporteerd worden. Dat bij het vaststellen van de prevalentie van homoseksualiteit de dataverzamelingmethode een rol speelt blijkt bijvoorbeeld uit het door Johnson et al. (1994) uitgevoerde onderzoek. Zij vroegen zowel mondeling als schriftelijk naar het voorkomen van homoseksueel gedrag en vonden met de schriftelijke lijst een hogere frequentie van homoseksueel gedrag; met name voor mannen blijkt dit verschil met leeftijd toe te nemen. Vrijwel alle auteurs merken in dit verband op dat hun cijfer over homoseksueel gedrag onderschattingen zijn van de werkelijke frequenties (ACSF, 1992; Laumann et al., 1994). Hoewel methodologische factoren ook bij dit onderzoek ongetwijfeld van invloed zijn geweest op de resultaten, wordt daar bij de verdere bespreking niet specifiek op ingegaan.

Gedrag, attractie en zelfbenoeming

In dit onderzoek zijn mannen die in het voorafgaande half jaar geen seksuele contacten hebben gehad op basis van hun voorkeur ingedeeld in de categorieën homoseksueel en heteroseksueel. Omdat gegevens uit een landelijk onderzoek laten zien dat mensen die recent homoseksuele contacten hebben gehad zichzelf vrijwel altijd als homoseksueel benoemen, (Van Zessen & Sandfort, 1991; zie ook Johnson et al. 1994) leek ons deze procedure verantwoord. Op basis van gegevens uit de literatuur zijn hier echter enkele vraagtekens bij te plaatsen.

Laumann et al. (1994) rapporteren in hun studie een zeer geringe overlap tussen gedrag, attractie en zelfbenoeming. Deze geringe overlap ontstaat echter door een ruime definitie van aantrekking en door ervaringen over een lange periode mee te rekenen. Personen die zich "voornamelijk tot vrouwen, maar ook tot mannen" aangetrokken zeiden te voelen, en personen die na het achttiende jaar één seksueel contact met een persoon van het zelfde geslacht hadden gehad werden allen tot de categorie homoseksuelen gerekend.

In een onderzoek onder 34706 jongeren (12-20 jaar) vonden Ramafedi et al. (1992) wat homoseksualiteit betreft weinig overlap tussen attractie en zelfbenoeming. Dit gebrek aan overlap hangt waarschijnlijk samen met het seksueel ontwikkelingsproces, waarin de beleving van seksuele aantrekking ten aanzien van seksegenoten voorafgaat aan de homoseksuele zelfbenoeming (Troiden, 1989). Dat homoseksuele gevoelens en interesses aanvanke-lijk ook bij meer personen voorkomen dan bij diegenen die zichzelf uiteindelijk zo benoemen

blijkt uit een Nederlands onderzoek onder ruim 1800 scholieren. Ruim een kwart van hen blijkt op de een of andere manier bezig te zijn met homoseksualiteit (Kersten & Sandfort, 1994), terwijl nog geen 0,2% zichzelf (overwegend) homoseksueel noemt. Opvallend is dat het aantal jongeren dat zichzelf biseksueel benoemt in deze studie groter is dan het aantal jongeren dat zich homoseksueel benoemt; het is waarschijnlijk dat biseksualiteit hierbij eerder een voorlopige dan een definitieve keuze is. Deenen (1986) rapporteert dat daadwerkelijke zelfbenoeming vaak pas plaatsvindt nadat men seksuele contacten heeft gehad. Jongeren blijven ook niet altijd bekend met de begrippen homoseksualiteit en heteroseksualiteit; Van der Vliet (1990) rapporteert dat 47% en 6% van de respectievelijk 12- à 13-jarige en 18- à 19-jarige Nederlandse scholieren zegt deze begrippen niet te kennen.

Doll et al. (1992) rapporteren in een onderzoek onder seropositieve bloeddonoren dat van de 103 mannen die in het voorafgaand jaar uitsluitend seksueel contact met mannen hebben gehad, 23% zichzelf niet labelt als homoseksueel maar als heteroseksueel (3%) of biseksueel (20%). Het zichzelf niet als homoseksueel beschouwen kwam vaker voor onder zwarte mannen en latino's dan onder blanke mannen, erop duidend dat homoseksuele zelfbenoeming vooral een blank gebruik is (vgl. Seidman, 1993). Ook bleken mannen met homoseksuele contacten die zichzelf niet zo benoemden vaker moeite te hebben met hun seksuele aantreking ten opzichte van andere mannen, duidend op een geringere zelfaanvaarding.

Deze gegevens illustreren de complexe samenhang tussen gedrag, gevoelens en zelfbenoeming. De samenhang tussen gedrag en zelfbenoeming lijkt afhankelijk van het ontwikkelingsproces en van de mate waarin personen in termen van seksuele oriëntatie over zichzelf denken, en van culturele en maatschappelijke omstandigheden, die mensen in dit denken stimuleren. De benoeming door een onderzoeker van een persoon als homoseksueel op basis van zijn gedrag, blijkt echter niet altijd samen te vallen met de zelfbenoeming door de persoon.

Samenhang prevalentie en bestudeerde periode

Het antwoord op de vraag naar het voorkomen van homoseksualiteit hangt onder andere af van de periode die men in beschouwing neemt; naarmate deze langer wordt neemt het percentage in de regel beduidend toe. Johnson et al. (1994) rapporteren dat 6,1% van de door hen ondervraagde mannen in hun hele leven enige homoseksuele ervaring had gehad (in plaats van 1,1% op jaarbasis). Rogers & Turner (1991) melden in hun overzicht dat in de door hen besproken studies 5 tot 7% van de mannen in hun volwassen leven enige vorm van homoseksueel contact heeft gehad.

In een overzicht van studies (1970-1991) waarin ook selecte groepen zijn opgenomen vinden Seidman en Rieder (1994) dat 12% tot 25% van de volwassen mannen rapporteert ooit een homoseksuele ervaring te hebben gehad; meestal is dat één of een enkele keer, veelal voordat men volwassen werd. Ook Johnson et al. (1994) rapporteren dat homoseksuele ervaringen vaak eenmalig en voorbijgaand zijn. Indien de eerste homoseksuele ervaring voor het zestiende jaar plaatsvindt, zou homoseksualiteit volgens hen vaker "over" gaan. Ervaringen op latere leeftijd blijken meer voorspellend voor een huidige homoseksuele voorkeur. Rogers & Turner (1991) laten in hun overzicht van studies zien dat de groep mannen die sinds hun achttiende levensjaar homoseksueel contact hebben gehad twee tot vier keer zo groot is als de groep mannen die dat in het voorafgaande jaar hebben gehad.

Nederland in vergelijking met andere landen

De hier gevonden prevalentie van homoseksualiteit van 3,8% is in vergelijking met andere onderzoeken bij aselechte steekproeven hoog, in het bijzonder wanneer men in beschouwing neemt dat daar meestal naar het voorkomen van homoseksuele contacten op jaarbasis wordt gekeken. Op jaarbasis zal het percentage van 3,8% voor Nederland mogelijk hoger uitvallen. Van Zessen en Sandfort (1991) vonden onder 421 mondeling geïnterviewde mannen dat van degenen die in het voorafgaande jaar seksueel actief waren geweest, 6,3% seksueel contact met een man had gehad.

In Frankrijk wordt in telefonisch onderzoek onder meer dan 10.000 mannen gevonden dat 1,1% in het voorafgaande jaar seksueel contact met een andere man heeft gehad (ASCF, 1992). Johnson et al. (1994) vinden middels persoonlijke interviews voor het Verenigd Koninkrijk eveneens dat 1,1% van 8384 mannen in voorafgaande jaar op zijn minst één seksuele partner van hetzelfde geslacht heeft gehad. Laumann et al. (1994) rapporteren in een representatief onderzoek onder 1410 mannen in de Verenigde Staten dat 2,7% in het voorafgaande jaar seksuele contacten met mannen heeft gehad; 2,0% van de mannen in hun onderzoek is in die periode exclusief homoseksueel geweest. Rogers & Turner (1991) melden in een overzicht van vijf, tussen 1970 en 1990 in de Verenigde Staten uitgevoerde onderzoeken, een variatie van 1,2 - 2,4%; voor deze onderzoeken zijn, representatief, persoonlijke interviews uitgevoerd, waarbij met een schriftelijke lijst naar seksueel gedrag is gevraagd; de steekproefgrootte varieert van 1450 tot 588 mannen. Harry (1990) vroeg in 1985 in een telefonisch onderzoek onder 663 Amerikaanse mannen niet naar gedrag maar naar seksuele oriëntatie; om non-response en uitval zoveel mogelijk te beperken werd deze vraag pas aan het einde van het interview gesteld. Van de totale groep mannen zei 2,5% zich uitsluitend tot mannen aangetrokken te voelen.

Het is onduidelijk hoe de hoge Nederlandse prevalentie van homoseksualiteit moet worden verklaard. Hoewel methodologische factoren hier een rol kunnen spelen lijkt het onwaarschijnlijk dat deze de verschillen volledig kunnen verklaren. In het verlengde van verschillen in het voorkomen van homoseksualiteit naar tijd en cultuur (Ford & Beach, 1951; Foucault, 1980; Herdt, 1990), kan ook binnen de eigentijdse Westerse cultuur de prevalentie van homoseksualiteit per land verschillen. Laumann et al. (1994) opperen in dit verband de zogenaamde "elicitation/opportunity" hypothese, die stelt dat het voorkomen van homoseksualiteit bevordert wordt door een omgeving die dit gedrag toelaat of ondersteunt en die voor dit gedrag mogelijkheden biedt. Het in Nederland heersende, relatief tolerante klimaat ten opzichte van homoseksualiteit met een grote zichtbaarheid van homoseksualiteit (Field & Wellings, 1993) zou zodoende de hogere prevalentie kunnen verklaren. Zoals Schnabel en Van den Boom (1992) opperen is het tegelijkertijd mogelijk dat, met het herkenbaarder worden van de homoseksueel als maatschappelijke categorie, de prevalentie van incidenteel homoseksueel gedrag in Nederland in de afgelopen honderd jaar is gedaald. Als gevolg van deze seksuele categorisering is homoseksueel gedrag meer beladen en zijn barrières toegenomen om homoseksuele contacten aan te gaan (vgl. Chauncey, 1994).

Latere start homoseksuele carrière

Eén van de in dit onderzoek gevonden verschillen tussen de aselechte groepen homoseksuele en heteroseksuele mannen is dat de gemiddelde leeftijd van de homoseksuele mannen hoger is. Een verklaring hiervoor kan zijn dat "homoseksuele" jongeren, bijvoorbeeld door de ver-

warring over hun seksuele gevoelens en het onbekend zijn met de mogelijkheden om contacten te leggen, later aan hun seksuele carrière beginnen. Zo lang ze nog geen seksueel contact hebben gehad zouden ze minder snel geneigd zijn om, als ze dat tenminste al weten, te melden dat hun voorkeur naar het eigen geslacht uitgaat. Als deze veronderstellingen kloppen zou de gemiddelde leeftijd van de homoseksuele mannen die in het voorafgaande half jaar seksueel contact hebben gehad, hoger moeten zijn dan de gemiddelde leeftijd van de heteroseksuele mannen. Tegelijkertijd zou ook de gemiddelde leeftijd van de mannen die in het voorafgaande half jaar géén seksueel contact hebben gehad en zeggen een voorkeur te hebben voor contact met mannen, hoger moeten zijn dan de gemiddelde leeftijd van de mannen die zeggen een voorkeur voor vrouwen te hebben. Bij nadere analyse blijken deze verschillen zich voor te doen en ook significant te zijn. Dit sluit aan bij bevindingen van Ramafedi et al. (1992) die in een onderzoek onder 34.706 jongeren van 12 tot 20 jaar lieten zien dat de gemiddelde leeftijd van degenen die zichzelf als heteroseksueel benoemden 15,1 jaar was, terwijl diezelfde leeftijd voor homoseksuele jongeren 16,0 jaar was. In ons eigen land heeft Sanders (1977) laten zien dat, in vergelijking met heteroseksuele jongeren, het seksuele socialisatieproces voor homoseksuele jongeren trager verloopt. Het feit dat de gemiddelde leeftijd van de homoseksuele mannen in dit onderzoek hoger is dan die van de heteroseksuele mannen impliceert tevens dat wanneer er in het onderzoek een naar boven toe ruimere leeftijdsrange was gehanteerd, de prevalentie van homoseksualiteit hoger zou zijn uitgevallen.

Opleiding, geloof en politieke overtuiging

Gecontroleerd voor leeftijd blijkt de aselechte groep homoseksuele mannen gemiddeld ook hoger opgeleid. Ook Laumann et al. (1994) vinden onder hoger opgeleiden meer homoseksualiteit (zowel wat gedrag als zelfbenoeming betreft). Eenzelfde samenhang wordt gerapporteerd door Billy et al. (1993). Johnson et al. (1994) vinden dat onder mannen uit hogere sociale klassen meer homoseksualiteit voorkomt. Het is niet uitgesloten dat lager opgeleide homoseksuele mannen minder vaak aan het onderzoek hebben meegedaan of meer moeite hebben met het rapporteren van homoseksueel gedrag. Een andere mogelijkheid is dat opleiding voor homoseksuele mannen één van de mogelijkheden is om zich aan hun marginale positie te onttrekken. Gezien deze positie zouden homoseksuele mannen ook sterker gemotiveerd kunnen zijn om hogerop te komen. Johnson et al. (1994) interpreteren de samenhang met sociale klasse onder andere dan ook als een gevolg van opwaartse mobiliteit. Het is waarschijnlijk dat de homoseksuele subcultuur, waar minder sterke scheidingen tussen sociale klassen bestaan, hier ook meer mogelijkheden toe biedt. Maar ook hier zou de "elicitation/opportunity" hypothese kunnen gelden: omdat opleiding gerelateerd is aan een sterkere seksuele permissiviteit zou er onder hoger opgeleiden meer ruimte kunnen zijn voor homoseksueel gedrag en homoseksuele zelfontplooiing. Deze hypothese wordt ondersteund door de bevinding van Rogers & Turner (1991) met betrekking tot het opleidingsniveau van de vader: gemiddeld blijkt deze voor homoseksuele mannen hoger te zijn dan voor heteroseksuele mannen. Het is onwaarschijnlijk dat de homoseksuele mannen daar zelf verantwoordelijk voor zijn.

In dit onderzoek blijken homoseksuele mannen in vergelijking met heteroseksuele mannen minder vaak een specifieke geloofsovertuiging te hebben. Eenzelfde verband wordt door andere onderzoekers gevonden (Rogers en Turner, 1991). Laumann et al. (1994) vinden dit

verband zowel wanneer naar gedrag als wanneer naar zelfbenoeming wordt gekeken. De meest voor de hand liggende verklaring in dit verband is dat de ontdekking en acceptatie van homoseksualiteit gepaard gaat met "uittreding" uit een geloofsgemeenschap die in de regel afwijzend staat ten aanzien van daadwerkelijk homoseksueel gedrag. Het feit dat Ramafedi et al. (1992) vinden dat jongens met homoseksuele ervaringen vaker ongodsdienstig zijn dan jongens zonder deze ervaringen zou er echter op kunnen wijzen dat de omgeving waarin deze jongeren opgroeien meer gelegenheid biedt voor dergelijke ervaringen en minder negatieve sancties uitoefent.

Wat politieke overtuiging betreft wordt hier gevonden dat homoseksuele mannen vaker een linkse voorkeur hebben. Dit kan worden verklaard doordat homoseksuele mannen, door de maatschappelijke afwijzing die zij ervaren, meer dan heteroseksuele mannen gericht zijn op verandering in plaats van behoud van de huidige status quo.

Urbanisatie

Dat wat Nederland betreft homoseksuele mannen vaker in de grote stad wonen, bleek reeds uit onderzoek van Veugelers et al. (1992). In een aselechte steekproef van 709 mannen uit het bevolkingsregister van Amsterdam (18-55 jaar), vonden zij dat 9,2% in het voorafgaande jaar seksuele contacten met mannen had gehad (7,8% uitsluitend met mannen, 1,2% óók met vrouwen). Van de mannen zegt 8,2% overwegend tot uitsluitend homoseksueel te zijn. Ooit seksueel contact met een andere man heeft 20,1% gehad. In vergelijking met het landelijke, representatieve onderzoek, dat qua opzet uitgangspunt is geweest voor het Amsterdamse onderzoek, zijn deze percentages respectievelijk: 5,5% (3,6% en 1,9%), 4,0% en 11,8% (deze percentages zijn inclusief Amsterdamse mannen; Van Zessen & Sandfort, 1991).

Dat homoseksuele mannen vaker woonachtig blijken te zijn in de grote steden dan in de kleinere steden of dorpen is ook niet uniek voor Nederland. In Frankrijk wordt gevonden dat homoseksueel gedrag in Parijs vier keer zo vaak voorkomt als op het platteland (ASCF, 1992). Wat het Verenigd Koninkrijk betreft vinden Johnson et al. (1994) in Londen twee keer zoveel mannen met recente homoseksuele ervaringen dan in andere regio's. Laumann et al. (1994) vinden eenzelfde patroon (zie ook Rogers & Turner, 1991). Als een van de weinigen vindt Harry (1990) geen verschil gerelateerd aan stadsgrootte.

De meest voor de hand liggende verklaring voor de samenhang tussen het voorkomen van homoseksualiteit en urbanisatie is: migratie. Dit wordt ondersteund door de bevinding van Johnson et al. (1994) dat in de groep mannen die in de laatste vijf jaar homoseksuele ervaringen heeft gehad, het vaker blijkt voor te komen dat men naar Londen is verhuisd dan in de groep mannen zonder deze ervaringen. Onder andere vanwege een sterkere sociale controle hebben homoseksuele mannen meer redenen om uit dunner bevolkte woongebieden weg te trekken. De stad biedt meer anonimiteit en meer gelegenheden om te experimenteren en elkaar te ontmoeten. Door het absoluut grotere aantal zijn in de stad vaker al dan niet commerciële voorzieningen aanwezig, specifiek gericht op homoseksuele mannen (en vrouwen). Zolang homoseksuele mannen niet getrouwd zijn, is het voor hen ook eenvoudiger om de kleine stad te verlaten. Het is echter ook mogelijk dat mannen met een homoseksuele voorkeur buiten de grote steden meer belemmeringen ervaren bij de ontwikkeling van een homoseksuele identiteit en zich, bijvoorbeeld door te trouwen, aanpassen aan hun omgeving. Uiteraard kan het zijn dat homoseksuelen in de grote steden eerder geneigd zijn mee te doen aan onderzoek of, wanneer ze meedoen, minder moeite hebben om homoseksueel gedrag te

rapporteren.

Ook wat het verband met urbanisatie betreft zou echter de "elicitation/opportunity" hypothese van Laumann et al. (1994) kunnen gelden. Volgens deze hypothese zou de stadsomgeving vanwege de grotere mogelijkheden en minder negatieve sancties bevorderlijk zijn voor de ontwikkeling van homoseksueel gedrag en voor homoseksuele zelfbenoeming. Laumann et al. (1994) vinden in hun onderzoek ook steun voor deze hypothese. In hun onderzoek blijkt het voorkomen van homoseksualiteit namelijk ook samen te hangen met de woonplaats waar men tot zestienjarige leeftijd is opgegroeid. Dit verband kan moeilijk verklaard worden door migratie omdat tot die leeftijd de woonplaats meestal niet voorkomt uit "eigen keuze" maar door de ouders wordt bepaald.

Relatiestatus

Er blijken in dit onderzoek grote verschillen tussen homoseksuele en heteroseksuele mannen wat hun relatiestatus betreft. Heteroseksuele mannen hebben vaker een vaste partner dan homoseksuele mannen en wanneer zij een vaste partner hebben, hebben zij beduidend minder vaak dan homoseksuele mannen ook met derden seksueel contact gehad; een logisch gevolg hiervan is dat de partners van homoseksuele mannen ook vaker seks met derden hebben gehad. Verder blijken vaste relaties van homoseksuele mannen korter te duren, hoewel beduidend langer dan men op basis van het stereotiepe beeld zou verwachten. De verschillen die hier gevonden worden zijn ook beduidend minder groot dan onderzoek onder selecte groepen homoseksuele mannen suggereert (Sandfort, in voorbereiding). Zo blijkt in het Amsterdamse cohort onderzoek 73% van de homoseksuele mannen met een vaste relatie ook met derden seksueel contact te hebben gehad (De Wit, 1994; in dit onderzoek 22,5%), terwijl de gemiddelde duur van vaste relaties in een onderzoek onder lezers van de Gay Krant beduidend korter is (5,4 jaar in vergelijking met 7,8 jaar in dit onderzoek (Bosga, 1992). Uiteraard kunnen er ook belangrijke verschillen zijn in de inrichting van homoseksuele en heteroseksuele relaties (bijvoorbeeld wel of niet samenwonen, maar ook sociaal-psychologische kenmerken); deze zijn in dit onderzoek echter niet aan de orde geweest.

Ook in andere onderzoeken zijn verschillen in relatiestatus gerapporteerd. In Frankrijk blijkt 32,2% van de homoseksuele mannen tegenover 18,1% van de heteroseksuele mannen in het voorafgaande jaar met meerdere partners seksueel contact te hebben gehad (ASCF, 1992). Blumstein & Schwartz (1983, 1990) vinden in hun aan het eind van de jaren zeventig uitgevoerde onderzoek een beduidend groter verschil: 13% van de heteroseksuele mannen met een vaste relatie en 79% van de homoseksuele mannen met een vaste relatie zouden in het voorafgaande jaar ook met een ander dan hun vaste partner seksueel contact hebben gehad. Hoewel hieruit niet rechtstreeks kan worden geconcludeerd dat onder homoseksuele mannen seks naast de vaste relatie nu minder vaak voorkomt, ligt het voor de hand dat de AIDS epidemie er toe heeft geleid dat homoseksuele mannen hun relatie vaker monogaam inrichten.

De mogelijke verklaringen voor de verschillen in het voorkomen van vaste relaties, in relatieduur en in seksuele openheid van relaties hangen onderling sterk met elkaar samen. Dat homoseksuele mannen minder vaak een vaste relatie hebben, zou kunnen voortkomen uit een meer problematisch verlopende seksuele socialisatie. Het negatieve sociale klimaat waarin zij vorm leren geven aan hun seksuele verlangens en de hindernissen die zij daarbij ondervinden (Sanders, 1977), zouden er toe kunnen leiden dat homoseksuele mannen min-

der vaardigheden ontwikkelen om relaties op te bouwen en in stand te houden. Daarnaast ervaren homoseksuele mannen sociaal en formeel minder erkenning en ondersteuning bij het vormgeven van hun relaties. Hoewel het in verschillende Nederlandse gemeenten mogelijk is om een homoseksuele relatie te laten registreren, is deze registratie niet equivalent aan het burgerlijk huwelijk.

Er lijkt voor homoseksuele mannen ook minder noodzaak voor het nastreven van monogamie. In de regel zijn er geen kinderen in de huishouding aanwezig, zodat de noodzaak vervalt om het gezin middels seksuele exclusiviteit bij elkaar te houden; ook de belemmering van het overschrijden van de norm van monogamie speelt geen rol omdat homoseksualiteit op zichzelf al wordt afgewezen (Blasband & Peplau, 1985). Het is voor homoseksuele mannen niet alleen moeilijker om een relatie te onderhouden maar ook makkelijker om een partner te vinden. Een belangrijk deel van het recreatief gedrag van homoseksuele mannen is, onder andere voortkomend uit de sociale afwijzing, georganiseerd rond de seksuele voorkeur. Gekoppeld aan de beschikbaarheid van partners in uitgaansgelegenheden, bestaat er vaak een open klimaat waarin seks met derden en wisselende contacten eerder norm zijn dan afwijking. Blasband & Peplau (1985) leggen een koppeling tussen dit klimaat en de sekserol socialisatie van zowel hetero- als homoseksuele mannen. In deze socialisatie wordt volgens hen het belang van frequente en gevarieerde seksuele activiteit benadrukt. Als gevolg hiervan zou er onder mannen een minder sterke nadruk op seksuele exclusiviteit bestaan dan onder vrouwen. Vooral in homoseksuele relaties zou dat tot meer seksuele openheid leiden. Deze behoefte kan versterkt worden door een groter belang dat gehecht wordt aan persoonlijke onafhankelijkheid.

Tot slot

Met behulp van gegevens uit een quasi-longitudinaal onderzoek is het voor het eerst mogelijk geweest om binnen een grote aselechte groep mannen de prevalentie van homoseksualiteit te schatten en op betrouwbare wijze te onderzoeken in hoeverre een aselechte groep homoseksuele mannen verschilt van en overeenkomt met een aselechte groep heteroseksuele mannen. De gevonden verschillen tussen beide groepen wijzen er op dat de integratie van homoseksuele gevoelens in het zelfbeeld het seksuele ontwikkelingsproces trager doet verlopen. Ook andere aspecten van de socialisatie lijken hierdoor te worden beïnvloed, waaronder een heroriëntatie op religieuze en politieke waarden. De omgekeerde relatie blijkt ook mogelijk, in de zin dat specifieke waarden ook het voorkomen van homoseksualiteit beïnvloeden. Deze studie maakt duidelijk dat onderzoek naar de vraag hoe en in welke mate sociale omstandigheden en het voorkomen van en de vormgeving aan homoseksualiteit elkaar beïnvloeden, een vruchtbaar perspectief biedt.

Summary

Homosexuality in The Netherlands: a comparison between random groups of homosexual and heterosexual men

The prevalence of male homosexuality has been assessed, based on data from a quasi-longitudinal, representative telephone survey among the Dutch general population. From a total of 5686 men, 3,8% reports having had sex with a man in the preceding six months or feeling sexually attracted to men.

Compared to other recent representative studies this percentage is relatively high. This random group of homosexual men differs from a variety of ways of the heterosexual men in the sample. The mean age and level of education of the homosexual men are higher. The homosexual men more often live in the bigger cities, more often have a progressive political preference and are less often religious. The homosexual men less often have a steady partner and if they have one, their relationship is less often monogamous, although the differences are not as extreme as would be expected from studies using convenience samples. Some of the findings are in line with the so-called elicitation/opportunity hypothesis, suggesting that the prevalence of homosexual behaviour is promoted by a social climate offering opportunities and support for homosexual experimentation and expression.

Noten

- ¹ Bron: Geneeskundige Hoofdinspectie van de Volksgezondheid.
- ² Het veldwerk voor dit onderzoek is tot 1994 uitgevoerd door Research voor Beleid en vervolgens door ISEO Marketing Research te Leiden.
- ³ Voor matching is gekozen omdat dit de meest stringente vorm is om eventuele verschillen onder controle te houden.

Literatuur

- ACSF Investigators (1992). AIDS and sexual behaviour in France. *Nature*, 360: 407-409.
- Billy, J.O.G., K. Tanfer, W.R. Grady en D.H. Klepinger (1993). The sexual behavior of men in the United States. *Family Planning Perspectives*, 25: 52-60.
- Blasband, D. en A.L. Peplau (1985). Sexual exclusivity versus openness in gay male couples. *Archives of Sexual Behavior*, 14: 395-412.
- Blumstein, P. en P. Schwartz (1983). *American couples: money, work, and sex*. William Morrow, New York.
- Blumstein, P. en P. Schwartz (1990). Intimate relationships and the creation of sexuality. In McWhirter, D.P., S.A. Sanders en J. Machover Reinisch (red.) *Homosexuality/heterosexuality. Concepts of sexual orientation*, (pp. 307-320). Oxford University Press, New York.
- Bosga, M. (1992). *Risicoperceptie en AIDS bij homoseksuele mannen*. Interfacultaire Werkgroep Homostudies, Utrecht.
- Chauncey, G. (1994). *Gay New York: Gender, urban culture and the makings of the gay world 1890-1940*. Basic Books, New York.
- Deenen, A. (1986). *Homoseksuele identiteit en ontwikkeling*. Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen.
- Diamond, M. (1993). Homosexuality and bisexuality in different populations. *Archives of Sexual Behavior*, 22: 291-310.
- Dingelstad, A.A.M., M.E.M. Paalman, E.M.M. de Vroome, L. Kolker en Th.G.M. Sandfort, (1994a). Toename in veilig vrijen bij jongeren en niet monogamen. Kennis, houding en gedrag met betrekking tot veilig vrijen en condoomgebruik van 1987 tot en met 1992. *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 72: 60-66.
- Dingelstad, A.A.M., E.M.M. de Vroome en Th.G.M. Sandfort (1994b). *Veilig vrijen en condoomgebruik onder de algemene Nederlandse bevolking. Resultaten 13 metingen april 1987 - mei 1993*. Homostudies/ISOR, Utrecht.
- Doll, L.S., L.R. Petersen, C.R. White, E.S. Johnson, J.W. Ward en The Blood Donor Study Group (1992). Homosexually and nonhomosexually identified men who have sex with men: A behavioral comparison. *Journal of Sex Research*, 29: 1-14.
- Donovan, J.M. (1992). Homosexual, gay, and lesbian: defining the words and sampling the populations. *Journal of Homosexuality*, 24: 27-47.
- Field, B. en K. Wellings (1993). *Context of sexual behaviour in Europe. Selected indices relating to demographic, social and cultural variables*. St Mary's Hospital Medical School, Londen.
- Ford, C.S. en F.A. Beach (1951). *Patterns of sexual behavior*. Harper & Row, New York.
- Foucault, M. (1980). *The history of sexuality*. Pantheon, New York.
- Harry, J. (1990). A probability sample of gay males. *Journal of Homosexuality*, 19: 89-104.
- Herd, G. (1990). Developmental discontinuities and sexual orientation across cultures. In McWhirter, D.P., S.A. Sanders en J.M. Reinisch (red.) *Homosexuality/heterosexuality. Concepts of sexual orientation*, (pp. 208-236). Oxford University Press, New York.
- Johnson, A.M., J. Wadsworth, K. Wellings en J. Field (1994). *Sexual attitudes and lifestyles*. Blackwell, Oxford.

- Kersten, J. en Th.G.M. Sandfort (1994). *Lesbische en homoseksuele adolescenten in de schoolsituatie. Een inventarisatie van knelpunten, problemen en oplossingen*. Homostudies/ISOR, Utrecht.
- Kinsey, A.C., W.P. Pomeroy en C.E. Martin (1948). *Sexual behavior in the human male*. W.B. Saunders, Philadelphia.
- Klein, F., B. Sepeckoff en T.J. Wolf (1985). Sexual orientation: a multi-variable, dynamic process. *Journal of Homosexuality*, 11: 35-49.
- Laumann, E.O., J.H. Gagnon, R.T. Michael en S. Michaels (1994). *The social organization of sexuality. Sexual practices in the United States*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Ramafedi, G., M. Resnick, R. Blum en L. Harris (1992). Demography of sexual orientation in adolescents. *Pediatrics*, 89: 714-721.
- Rogers, S.M. en C.F. Turner (1991). Male-male sexual contact in the U.S.A.: findings from five sample surveys, 1970-1990. *Journal of Sex Research*, 28: 491-519.
- Sanders, G. (1977). *Het gewone en het bijzondere van de homoseksuele leefsituatie*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Sandfort, Th.G.M. (in voorbereiding). Aselecte en selecte groepen homoseksuele mannen vergeleken.
- Schnabel, P. en F.M.L.G. van den Boom (1992). Resilience of reality: fundamental dilemmas in sex research. In Jager, J.C., en E.J. Ruitenbergh (red.) *AIDS Impact Assessment: modelling and scenario analysis*. Elsevier, Amsterdam.
- Seidman, S. (1993). Identity and politics in a "Postmodern" gay culture: some historical and conceptual notes. In Warren, M. (red.) *Fear of a queer planet. Queer politics and social theory*, (pp. 105-142). University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Seidman, S.N. en R.O. Rieder (1994). A review of sexual behavior in the United States. *American Journal of Psychiatry*, 151: 330-341.
- Shiveley, M.G. en J.P. De Cecco (1977). Components of sexual identity. *Journal of Homosexuality*, 3: 41-48.
- Troiden, R.R. (1989). The formation of homosexual identities. *Journal of Homosexuality*, 17: 44-73.
- Veugelers, P.J., G. van Zessen, Th.G.M. Sandfort, T.M. Cornelisse-Claassen en G.J.P. van Griensven (1992). Seksualiteit en risicogedrag van Amsterdamse mannen. *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 70: 87-94.
- Vliet, R. van der (1990). Van rijp tot ervaren; de seksuele ontwikkeling van Nederlandse scholieren. In Vogels, T., en R. van der Vliet (red.) *Jeugd en seks. Gedrag en gezondheid bij scholieren*, (pp. 34-62). Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Vroome, E.M.M. de (1994). *AIDS-voorlichting onder homoseksuele mannen. Diffusie van veilig vrijen in Nederland 1986-1989*. Thesis Publishers, Amsterdam.
- Wiessing, L.G., H. Houweling, Th.G.M. Sandfort, W. Schop, M.B. Bosga en R. van den Akker (1994). *HIV-infectie in een Nederlandse groep homoseksuele mannen*. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Bilthoven.
- Wit, J.B.F. de (1994). *Prevention of HIV Infection among homosexual men. Behavior change and behavioral determinants*. Thesis Publishers, Amsterdam.
- Zessen, G. van, en Th. Sandfort (1991). *Seksualiteit in Nederland. Seksueel gedrag, risico en preventie van AIDS*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam.